

Olion Oes yr Efydd ym Meillionydd, Rhiw

Olion yr Oesau Cynnar yn Llŷn

Mae rhai arfau o Oes y Cerrig wedi cael eu darganfod yn yr ardal, ar Drwyn Llanbedrog ac ar ben Cilan. Maent wedi'u dyddio o'r Oes Fesolithig yn brawf fod pobl yn byw yma rhwng 8,000 a 4,000 CC. Dyna'r bobl gynharaf a thua 3,000 CC roedd pobl yn cloddio am gerrig i wneud arfau lethrau Mynydd Rhiw. Roedd yr un datblygiad i'w weld ledled Ewrop mewn cyfnod pan oedd dyn yn newid o fod yn heliwr i fod yn amaethwr.

Yn yr oes hon cafodd cromlechi porth mawrion eu codi, sydd i'w gweld yn Llŷn a rhai tebyg ar hyd yr arfordir gorllewinol o Gernyw a throsodd i Iwerddon. Mae'r gromlech ym Machwen, Clynnog yn enghraifft dda.

Yn gynnar yn Oes yr Efydd (2500-1500 CC) codwyd y meini hirion sy'n gyffredin yn Llŷn. Dyfalu a wnawn pam y cafodd y meini talsyth eu codi ynghanol caeau a mewn waliau neu i fod yn gilbyst adwyon. Efallai fod rhai wedi'u symud o'u safleoedd gwreiddiol am ryw reswm.

Roedd pobl Oes yr Efydd yn amlosgi'r meirw a'u claddu dan garneddi yn aml ar gopaon bryniau fel ar Garnguwch a manau eraill lle mae'r elfen 'carn' yn ymddangos yn yr enw.

Roedd copaon yn drigfannau arallfydol, yn fannau hudolus ac arswydus. Yma y cai pennaeth y llwyth ei gladdu.

Roedd y copaon a'r ucheldir yn bwysig i amaethwyr y cyfnod nesaf – Oes yr Haearn (750CC – 43 AD). Yma cododd rhain eu bryngaerau wedi'i amgylchynu â ffosydd, cloddiau cerrig, neu goed a phridd er mwyn gwarchod ac amddiffyn eu teuluoedd a'u hanifeiliaid.

Mae Tre'r Ceiri a Garn Boduan ar y copaon.

Ym Mhorthdinlaen mae olion caer arfordirol o'r un cyfnod.

Tybed fyddai'r pererinion yn ymweld â'r olion cyntefig neu yn eu hanwybyddu oherwydd eu cysylltiadau 'paganaid'?

Cafodd cytiau crynion eu codi'n ddiweddar yn Y Felin Uchaf, Rhoshirwaun) fel rhan o Fenter Gweledigaethol Cymdeithasol.

Cromlechi

Coeten Arthur, Cefnamwlch

Ar gyrion pentref Y Ffôr mae cromlech fawreddog ar dir fferm Y Gromlech. Fe'i codwyd ar godiad tir lle mae golygfa dda o'r môr, mynyddoedd Eryri a gwastadedd Eifionydd (SH 39903849).

Mae amryw o'r cromlechi porth mawr a welir ar hyd arfordir gorllewinol Ynysoedd Prydain i'w gweld yn Llŷn.

Tybed fyddai'r pererinion ar eu taith i Ynys Enlli yn cymryd unrhyw sylw ohonynt?

Cafodd cromlechi Llŷn eu codi yn yr Oes Neolithig Gynnar (hyd at 4,000 CC) fel beddrodau mewn lleoedd amlwg, ar godiad tir, neu mewn llecyn mae golygfa glir o fynydd, neu mewn man amlwg ar yr arfordir.

Byddent yn cael eu codi am iddi ddod yn arferiad i gladdu'r meirw yn dorfol a chladdu'r esgyrn neu eu hamlosgi. Byddai claddu'r meirw fel hyn yn rhyddhau'r ysbryd ac yn gyfle i goffáu teuluoedd ac i anrhydeddu cyndeidiau. Mae'n debygol iawn hefyd y byddai seremonïau o gwmpas y cromlechi. Yno byddent yn anrhydeddu'r duwiau ac yn dathlu arwyddocâd troad y rhod a digwyddiadau arwyddocaol yr almanac. Byddai seryddiaeth yn chwarae rhan amlwg ym mywydau'r trigolion hefyd.

Mae'n ddirgelwch gwybod sut y cafodd y meini eu symud a'u codi, a hynny ganrifoedd cyn codi pyramidiau'r Aifft. Y safle i godi'r cromlech a gâi ei ddewis gyntaf ac nid lleoliad y cerrig. Mae'r penllechi anferth yn pwyso o leiaf 25 tunnell a champ enfawr oedd eu symud hwy a'r meini eraill cryn bellter. Mae'n debyg bod y cromlechi wedi'u codi ganrifoedd cyn iddynt ddod yn gladdfeydd.

I ychwanegu at y dirgelwch mae echelin hwyaf y mwyafrif ohonynt yn rhedeg o'r gogledd i'r de a'r penllech yn goleddu 23½°, sef ongl goleddiad y ddaear mewn perthynas â'r haul. Pa arwyddocâd sydd i hynny?

Dim ond y meini mawrion sydd i'w gweld bellach yn Llŷn ac mae'r pridd a'r cerrig oedd yn eu gorchuddio wedi diflannu. Gallwn leoli'r siambr gladdu o dan y penllech a'r fynedfa rhwng dwy o'r cerrig sydd ar eu sefyll. Y fynedfa hon sydd yn rhoi iddi'r enw 'cromlech borth'.

Er fod dwy cromlech i'w gweld yn yr ardal hon yn anffodus dim ond penllechi'r ddwy sy'n aros. Mae un ohonynt yn Llanbedrog a'r llall yng Nghilan.

Cromlech Abererch SH 39903849

Cyfarwyddiadau: Ar dir fferm Gromlech, Y Ffôr. Mae mynedfa'r fferm ar ochr ddwyreiniol A499 (Y Ffôr – Pwllheli), llai na 0.5km o groesffordd Y Ffôr.

O'r cromlech hon mae golygfa eang dros ddyffryn afon Erch ac ymlaen dros Eifionydd ac at fynyddoedd Eryri.

Cafodd rhai o'r meini, gan gynnwys y penllech, eu hail-osod yn 1936 a bellach mae'r cromlech ei hun yn ei chyflwr gwreiddiol er bod y domen bridd a'i gorchuddiaid'r pryd hynny wedi llwyr diflannu. Yn y 18fedG byddai rhodfa o gerrig yn arwain tuag ati o'r gogledd.

Mae traddodiad yn dweud mai yma y cafodd Rhydderch Hael ei gladdu. Brenin o'r Hen Ogledd ydoedd a ymladdodd gydag Urien Rheged yn erbyn brenin Northumbria yn niwedd y 6edG. Yn ôl Englynion y Beddau (Canu Llywarch Hen) cafodd ei gladdu yn Abererch – 'in abererch riderch hael'. Arferai Pysgotwyr Ynys Manaw, wrth ddod i Fae Pwllheli i bysgota, dalu gwrogaeth i'w harwr, Rhydderch Hael, trwy ymweld â'r cromlech hon.

Meini Hirion Llŷn

Maen Hir Meillionen, Boduan

Mae dyddio'r meini yn parhau'n ddirgelwch ond mae cytundeb iddynt gael eu codi yn gynnar yn Oes yr Efydd (2500 – 1500 CC). Dyfalu a wneir o hyd pam y codwyd hwy, y meini talsyth urddasol yn eu safleoedd presennol. Bellach maent yng nghanol caeau a rhai wedi'u hymgorffori mewn waliau a chilbostiau adwyon.

Dydi hi chwaith ddim yn dilyn mai maen hir yw pob carreg sy'n ymddangos felly, a dichon bod rhai wedi'u symud am ryw reswm o'u safleoedd gwreiddiol.

A oes arwyddocâd i'w safle mewn perthynas â'r mynyddoedd cyfagos megis Garn Fadryn neu Fynydd Rhiw – manau sanctaidd yn yr hen oes? Ai cerrig beddi ydynt i arwyr neu bennaethiaid llwythi? A ddefnyddid hwy mewn seremonïau 'paganaid' a'u bod o bosib wedi cael eu Cristioneiddio'n ddiweddarach? A godwyd hwy i'w defnyddio mewn astudiaethau seryddol? Oes arwyddocâd i'w safleoedd mewn perthynas â'r tymhorau, codiad yr haul ar Alban Hefin (hirddydd haf) neu gylchdro'r lleuad? Tybed a godwyd hwy yn fynegbyst i gyfeiriol teithwyr y canrifoedd cynnar? Pwy a wŷr.

Nid ar fymppy y codwyd hwy yn eu safleoedd presennol gan mai nid ar chwarae bach y llusgwyd hwy gryn bellter i'r safle a ddewiswyd. Symudwyd rhai ohonynt o'u safleoedd gwreiddiol i'w safleoedd presennol gyda'r bwriad, mae'n bur debyg, o'u troi'n fangre Gristnogol.

Tybed fyddai'r pererinion yn ymweld â hwy neu eu hanwybyddu oherwydd eu cytsylltiadau 'paganaid'?

Manylion am feini hirion Llŷn:

- **Maen Hir Gwynus, Pistyll** (SH 34604210)
- **Maen Hir Penfras, Llwyndyrys** (SH 38004170)
- **Maen Hir Nant y Gledrydd, Madryn**(SH 29353650)
- **Maen Hir Sarn Mellteyrn** (SH 23713284)
- **Maen Hir Plas ym Mhenllech, Penllech** (SH 22253452)

- **Maen Hir Llangwnnadr** (SH 20803250)
- **Maen Hir Tan y Foel, Rhiw** (SH 22612767)
- **Maen Hir Pandy Saethon, Nanhoron** (SH 28803230)
- **Maen Hir Bodegroes, Efailnewydd** (SH35783536)
- **Meini Hirion Tir Gwyn, Llannor** (SH34423913)
- **Maen Hir Glan Afon, Abererch** (SH39203600)
- **Maen Hir, Canolfan y Gwystl, Y Ffôr** (SH4001238999)

Meini Hirion Lleol

Meini Hirion Tir Gwyn, Llannor SH 34533915

Cyfarwyddiadau: Mae'r cerrig mewn cae ger Tir Gwyn, Llannor. Ewch trwy Llannor i gyfeiriad Pentreuchaf, dal i'r chwith (SH 3540737656), a heibio Mela. Dal eto i'r chwith.

O Penprys (ger Pentreuchaf) i gyfeiriad Boduan/ Nefyn (B4354), daliwch i'r chwith (SH3468439722) ar groesffordd ac yna i'r dde.

Mae'r ddau faen hir yn sefyll rhyw 20mm oddi wrth ei gilydd mewn caeau agored o fewn golwg amlwg i safleoedd cyn-oesol eraill - Garn Boduan, Yr Eifl a Charnguwch. Oes yna arwyddocâd crefyddol, seryddol neu seremonïol yn eu perthynas â'i gilydd? Mae un yn 3m o daldra a'r llall yn 2m a fel ei gilydd yn meinhaus tua'u pennau.

Rhwng y ddwy darganfyddwyd dau fedd a bellach gwelir y cerrig beddau yn Oriol Plas Glyn y Weddw.

Oes yn arwyddocâd i leoliadau'r beddau? Ai ymdrech i Gristioneiddio hen safle grefyddol cyn-oesol wnaed? Oedd yna gysylltiad rhwng y safle hon â safleoedd cyn-oesol eraill welir oddi yma? Oes yna feini eraill wedi'u colli neu eu claddu yn agos atynt?

Maen Hir Bodegroes, Efailnewydd (SH35783536)

Cyfarwyddiadau: *Dilyn A497 (Pwllheli – Nefyn) ac ar ochr y ffordd yn wal Bodegroes. Mae coeden draenen wen union gyferbyn*

Maen bychan sy'n rhan o wal. Gall fod yn garreg wedi'i gosod i ddynodi ffiniau stad Bodegroes.

Maen Hir Glan Afon, Abererch (SH 39203600)

Cyfarwyddiadau: *Gellir ei gweld o'r A497 (Porthmadog – Pwllheli) rhyw 2km i'r dwyrain o Bwllheli, mewn cae gyferbyn â Trofa, Abererch.*

Nid oes gyfeiriad ati yn 'Caernarvonshire – West' (CBHC). Mae wedi ei lleoli ar dir isel sy'n agos iawn i afon Erch ac a fyddai yn Oes yr Efydd o dan y môr ac yn ddiweddarach yn cael ei orlifo.

Mae'n 2m o daldra ac felly'n rhy hir i fod yn garreg grafu i wartheg. Cyfeirir ati fel Carreg Draï, sef carreg i ddynodi dyfnder y môr pan ddeuai llongau i mewn. Mae o'dyn galch Abererch gerllaw.

Os ydi hi yn faen hir yna mae'n debygol iddi, am ryw reswm, gael ei symud yma o safle arall. Pa arwyddocâd sydd i hynny?

Maen Hir Canolfan y Gwystl (SH 4001238999)

Gwelwch hi ym mhentref Y Ffôr oddi ar B4354 i gyfeiriad Chwilog ger Canolfan y Gwystl.

Carneddi Llŷn

Moel Garnguwch a Tre'r Ceiri (chwith)

Erbyn diwedd yr Oes Neolithig daeth Pobl y Biceri (2800 – 1800CC) i fyw ym Mhrydain. Prin yw'r dystiolaeth o'r cyfnod hwn ond mae bedd cist, un ag ochrau carreg iddo wedi'i ddarganfod, yn Llithfaen. Roedd corff dyn tua 1.8m o daldra yn gorwedd ar ei ochr dde ynddo yn ogystal â bicer.

Ond erbyn Oes yr Efydd Gynnar yr arferiad oedd amlogi'r meirw a'u claddu dan garneddi, yn aml ar gopaon bryniau fel rhai Llŷn. Câl carnedd syml o gerrig ei chodi a chylch o gerrig mwy eu rhoi o gwmpas ei godre.

Maent yn amrywio yn eu maint a'r fwyaf yn Llŷn yw'r un ar Foel Carnguwch. (SH 37454290) Roedd twr o gerrig arni'n wreiddiol, ond i hwnnw gael ei ddinistrio. Gyda'r cerrig arni byddai'r safle'n fwy trawiadol fyth.

Byddai'r trigolion lleol yn tyrru yma ar Nos Galan Gaea i danio coelcerth ond rhaid fyddai rhuthro adref cyn i'r Hwch Ddu Gwta eu dal.

Credai'r brodorion fod y copaon yn drigfannau i'r goruwchnaturiol a'u bod yn hudolus ac yn arswydus. Câl penaethiaid y llwyth eu hanrhydeddu trwy gael eu claddu ynddynt a hawdd credu y byddai'r garnedd yn gofadail ardderchog iddynt. Yn wir o'r fan honno gallent barhau i arglwyddiaethu. Gallent fod hefyd yn gofadail i'w traddodiadau neu i nodi eu tiriogaeth a'u hawdurdod.

Mae sawl carnedd yn yr ardal ond maent bellach mewn cyflwr gwael. Maent i'w gweld ar gopa'r Eifl, (SH 36464472), Mynydd Rhiw (SH 23152975), a rhai llai amlwg bellach ar Garn Fadryn, Tre'r Ceiri, ac ar Foel Gron, Mynytho. Caent eu hadnabod fel Carnedd y Brenin Engan – copa amlycaf o fewn ei diriogaeth.

Mae carnedd hefyd ger Castell Odo ar Fynydd yr Ystum o'r enw Barclodiad y Gawres (SH 18662849).

Bryngeyrydd Oes yr Haearn

Tre'r Ceiri, Llanaelhaearn

Yn Llanbedrog mae dwy fryngaer o ar glogwyni uchel yn gwarchod y ffordd o Lanbedrog i Abersoch.

Mae Penhengaer (SH32303147) ar y chwith ar A499, Llanbedrog i Abersoch a Nant y Castell (SH32153145) ar y dde yn fryngeyrydd Oes yr Haearn. Tybed a godwyd hwy i warchod llwybr masnach trwy'r dyffryn?

Ceir amryw ohonynt yn Llŷn gan gynnwys yr enwocaf o'r cwbl ar ben Tre'r Ceiri. Mae rhai eraill i'w gweld ar Garn Boduan Castell Odo ar Fynydd yr Ystum a Chreigiau Gwinau, ar Fynydd Graig, Rhiw.

Ond roedd rhai yn gwarchod yr arfordir hefyd fel Castell Ysgubor Hen, Cilan. Mae mewn safle drawiadol ar ben y Pared Mawr, uwchben Porth Ceiriad ac roedd un ar Benrhyn Porthdinllaen (SH 275416). Byddai amddiffynfeydd naturiol i'w gwarchod – y môr, dibyn neu greigiau yn hytrach na rhagfuriau cerrig.

Dim ond olion y rhagfuriau sydd i'w gweld bellach. Mae cyfeiriad ati yn nechrau'r 20fedG fel 'Castell Yscuborhin' (SH 30372470)

Cyfarwyddiadau: Dilynwch y ffordd di-ddosbarth o Abersoch, trwy Sarn Bach i Cilan. Ewch heibio Capel Cilan ac mae i'w weld ar ben gallt y môr gyferbyn â lôn fferm sy'n arwain i Ben Cilan.

Y gred gyffredinol ydi bod y Celtiaid wedi sefydlu yng Nghymru yn ystod Oes yr Haearn, 750 CC-43 AD, a hwy fu'n gyfrifol am godi'r bryngeyrydd sydd mor gyffredin yn Llŷn. Bellach mae rhai'n credu bod ffurf ar yr iaith Frythoneg yn cael ei siarad cyn hynny a bod pobl Oes yr Efydd wedi dechrau codi bryngeyrydd. Er gwaethaf yr enw dydyn nhw i gyd ddim ar gopaon bryniau.

Amaethwyr oedd pobl Oes yr Haearn ac mae'n amlwg bod gwarchod teuluoedd ac anifeiliaid yn cael blaenoriaeth gan y cynllunwyr.

O gwmpas y ceirydd mae ffos, cloddiau cerrig, a choed a phridd hefyd o dro i dro – rhai sengl neu ddwbl. Mae tystiolaeth bod ceirydd yn cael eu hadnewyddu a'u hadfer mewn gwahanol gyfnodau ac felly bod adeiladwaith hŷn i'w weld o dan y gaer sydd wedi'i hadnewyddu.

Roedd waliau'r cytiau crwn yn y gorllewin wedi'u codi â cherrig ac felly hefyd yn Llŷn. Byddai'r coed i gynnal y to yn gorffwys ar y waliau a chaent eu toi â gwellt, brwyn neu dywyrch. Pridd wedi caledu fyddai'r llawr a hawdd credu y byddai brwyn wedi'u taenu arno a byddai sgriniau wedi'u codi i wahanu'r llefydd byw oddi wrth y gwelyau.

I gymhlethu pethau'n bellach efallai fod amddiffynfeydd ac adeiladau wedi'u codi ar ben ceirydd Oes yr Haearn yn yr Oesoedd Tywyll (400 – 900 AD). Dyma'r cyfnod pan gafodd cenedl y Cymry ei ffurfio ac esblygodd y Gymraeg o'r Frythoneg.

Cafodd cytiau crwn eu codi'n ddiweddar yn Y Felin Uchaf, Rhoshirwaun fel rhan o Brosiect Y Felin Uchaf, Rhoshirwaun – Menter Gweledigaethol Cymdeithasol.

Dilynwch y Stori...

Darganfyddwch fwy am fywyd cynhanesyddol drwy ymweld â Mynydd Rhiw – Unwaith yn lleoliad i ffatri 'bwyell' Neolithig.